

The article deals with the questions of migrants structure settling their quantitative composition and share proportion in the Black Sea Region (Novorossiya) in 60-90 years of XIX-th century. It is revealed the peculiarity and share proportion of settling the Ukrainian, Russian and Byelorussian ethnoses as the largest ones on the Black sea territory on the turning of XIX-XX centuries. It is indicated their role in social-economic development of the region.

Key words: migrants, migration, official (legal) migrants, unauthorized (illegal) migrants, settling, placing.

УДК 631.5:633.1:94(477.53)

С. В. Макарець

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОЩУВАННЯ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР У КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПОЛТАВЩИНИ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ СТ.

У статті проаналізована технологія вирощування зернових культур у козацько-селянських господарствах Полтавщини на рубежі ХІХ-ХХ ст. Основна увага звернута на знаряддя праці та традиційні для дрібних сільськогосподарських товаровиробників терміни посіву зернових культур, що, як відомо, суттєво впливають на рівень їх урожайності.

Ключові слова: рослинництво, технологія, селянське господарство, поміщицьке господарство, урожайність, Полтавщина.

Полтавщина належить до тих регіонів України, де традиція культури вирощування зерна сягає кількох тисяч років. Тривалий час, фактично до середини ХХ ст., рослинництво було провідною галуззю сільського господарства, у якому була зайнята основна частина населення краю. Помітну роль зернове господарство відіграє у Полтавській області і в даний час, у зв'язку з чим вивчення історичних традицій вирощування зернових культур має не лише теоретичне, але й практичне значення.

Епоха, яка настала після скасування у 1861 р. кріпосного права, характеризувалася швидким розвитком ринкових відносин в усіх сферах народного господарства, включаючи, звичайно, і сільськогосподарську. Беручи до уваги наше сьогодення, головною рисою якого є ринкова трансформація виробничих відносин, доцільно, на думку автора цих рядків, з'ясувати умови, форми і методи організації вирощування зернових культур у конкретно-історичних обставинах кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Полтавському регіоні з технологічної точки зору. В історичній літературі це питання висвітлене лише у загальних рисах, про що свідчать праці В. Вергунова, Н. Коваленко і О. Сайка [1], О. Білоуська та В. Мирошніченка [2], нещодавно опублікована колективна праця „Полтавщина. Історичний нарис” [3] та ряд інших досліджень.

Як відомо, матеріальну базу вирощування зернових культур традиційно складають сільськогосподарські угіддя, люди з їх певним досвідом, робоча худоба, знаряддя праці та методи їх використання. Після скасування кріпосного права на Полтавщині, як і в більшості регіонів тогочасної Російської імперії, відбулося різке підвищення народжуваності й тривалості життя, що спричинило високі темпи зростання чисельності населення. Так, якщо у 1863 р. на території губернії статистики нараховували 1 911,4 тис. осіб, то у 1914 р. їх було 3 792,1 тис. [4, с.60], хоча за цей же час із Полтавщини емігрувало понад 800 тис. селян [5, с.643]. Отже, протягом 51 року чисельність населення зросла удвічі. Якщо за перші чотири пореформені роки (1867-1870 рр.) середньорічний приріст населення складав 32 416 осіб, то через півстоліття (1911-1914 рр.) він сягнув 65 978 осіб [6, с.4].

Прямим наслідком зростання чисельності мешканців краю стало скорочення розмірів землеволодіння безпосередніх товаровиробників, серед яких переважали козаки і колишні поміщицькі селяни. Згідно з даними статистики землеволодіння 1905 р. сільськогосподарські угіддя Полтавської губернії охоплювали 4 197 тис. десятин (1 дес.=1,0954 га). Із цієї кількості землі 1 892 тис. дес. (45,1%) належало поміщикам, 2 195 тис. (52,3%) – козакам і селянам. У розпорядженні козаків було 1 390 391 дес. землі, тоді як у селян – 941 140 дес. Інші 110 тис. дес. перебували у розпорядженні казни, удільного відомства та різних установ [7, с.140]. І все це при тому, що абсолютну більшість мешканців краю складали сільські стани. Так, статистика 1866 р. зафіксувала на Полтавщині 1 688 488 осіб козаків і селян, 96 049 міщан, 13 793 дворян і 33 службовців-різничинців. Разом – 1 798 363 особи, із яких питома вага дворян складала лише 0,76% [8, с.4].

Серед непривілейованих станів розподіл земельних угідь був також украй нерівномірним. Так, подвірний перепис 1910 р. зафіксував на Полтавщині 422 462 господарства козаків і селян, з яких 70 042 (15,83%) не мали орної землі, 246 793 (58,41%) мали від 1 до 6 дес., 45 261 (18,33%) – від 6 до 9 дес. Понад 9 дес. мали 60 366 (14,28%) господарств [9, с.38]. Отже, якщо брати до уваги розрахунки тогочасних економістів, згідно з якими землеволодіння до 6 дес. було недостатнім для життєдіяльності середньої селянської родини з 6 осіб [10, с.27], то виходить, що 316 835 господарств, або 74,99%, не могли ефективно господарювати. Одні – через повну відсутність орної землі, інші – внаслідок незначного за тогочасними мірками розміру свого землеволодіння. Саме на цю обставину звертали увагу центральної влади селяни с. Бербениці Лохвицького повіту у своєму клопотанні на адресу царя 12 червня 1905 р.: „Перша і найгостріша наша потреба – [потреба] у землі, без якої нам не можна існувати і годувати свої родини. Надільної землі не вистачає, орендувати ніде. Поміщицькі землі стали такими дорогими, що обробляти їх із вигодою для себе

неможливо. Утиски кругом. Корову доїмо, на корові й оремо. Голодна худоба рветься на панську землю, а за кожен вигон ми платимо великі штрафи. Немає у нас можливості і купити землю, бо Селянський банк допомагає лише тим, у кого майна більше. Від безземелля нашого ми і платники податків погані: податки зростають, а врожаю зібрати немає з чого... Далі так жити без землі ми не можемо..." [11, с.65].

Незначна кількість власної землі не давала можливості переважній більшості дрібних товаровиробників утримувати потрібну кількість худоби. Основною робочою силою тривалий час були для полтавських селян воли, пара яких могла тягти важкий, так званий „малоросійський” плуг. „Розорано практично все, що можна. Цьому процесу не заважає всезростаюча потреба у сіні й пасовищах. Вибір між розширенням орної землі й забезпеченістю кормами розв'язується на користь першого”, – писав у 1903 р. в одній із місцевих газет земський агроном В. Мезенцев [12]. Подвірний перепис 1882-1889 рр. зафіксував на Полтавщині 190 794 робочих коней і 282 963 воли [13, с.62]. Як бачимо, питома вага волів складала в той час 59,7%, або майже 2/3 усієї робочої худоби. Безпосереднім наслідком скорочення пасовищ було зменшення кількості волів, пара яких з'їдала кормів значно більше, ніж один кінь. Тому з кінця XIX ст. спостерігається скорочення чисельності волів і зростання поголів'я коней, які у селянському господарстві стали використовуватися все частіше. Якщо у 1894 р. у господарствах Полтавщини нараховувалось 236,2 тис. голів робочих коней, то у 1917 р. їх уже стало 473,9 тис. [14, с.207]. Загалом технічний рівень землеробства на Полтавщині у період, що досліджується, характеризувався такими показниками: на 100 осіб обох статей припадало 97 дес. зручної і 76 дес. орної землі; 19 голів робочої і 23 – продуктивної худоби; 9,6 штук плугів і 5,0 штук удосконалених знарядь праці. Питома вага господарств непривілейованих станів у загальній масі сільськогосподарських товаровиробників складала: у посівах – 82,6% і в удосконалених знаряддях праці – 85,1% [15, с.122]. Серед вищенаведених цифрових показників звертає на себе увагу порівняно незначна кількість удосконалених знарядь праці – 5,0 штук на кожну сотню осіб тогочасних мешканців села. Згідно із даними сільськогосподарського перепису 1917 р. із 481 892 господарств 66 116 (13,72%) не мали ніякої худоби, 122 530 (25,42%) – не мали ніякої робочої худоби. Таке необхідне і високоефективне на той час знаряддя праці як сівалка було у розпорядженні лише 34 006 господарств (7,05%), а жаток було ще менше – у 24 324 (5,04%) домогосподарств [16, с.41].

Більшість господарів із числа непривілейованих станів продовжували використовувати знаряддя праці тисячолітньої давності. Одне з них – так зване „первісне рало”. За своїм змістом це було не що інше, як „чурбан, у який забиті гострі кілки – „зуби”. Удосконалення, яке у XIX ст. було запроваджене селянами щодо цього знаряддя обробітку ґрунту, полягало в тому, що на кінцях вищезгаданих „зубів” прикріплювалися металеві наконечники – „наральники”. Результатом такої обробітки було „ковиряння” або „розпушування” ґрунту „дещо краще, – як писав один із сучасників, – ніж коли землю риють свині своїм рилом” [17, с.18]. Домогосподарі з числа сільської бідноти нерідко засівали стерню без будь-якого попереднього обробітку ґрунту. „Тільки після висіву насіння, – писав у 1893 р. відомий український економіст і етнограф Віктор Василенко, – волочать боронами і, у кращому випадку, – ралом”. Такий спосіб обробітки ґрунту називають народним терміном „наволока”. „Посієш наволоком, – каже народне прислів'я, – то вродить ненароком”. Іще одним пережитком минулого була на Полтавщині загальновідома соха, занесена в поміщицькі маєтки переселенцями з великоросійських губерній. Щодо неї народ висловлювався так: „Де оре сошка – там хліба трошки”. Через те, що з допомогою сохи розпушувалась лише верхня частина ґрунту, поля дуже швидко заростали бур'янами. Згідно зі свідченням вищезгаданого автора, наприкінці XIX ст. „деякі поміщики заборонили орати свої поля сохою, бо остання запоганює землю” [17, с.19].

На основі тисячолітнього досвіду землероби Полтавщини твердо засвоїли найкращі, з точки зору урожайності, дні посіву зернових культур. Для озимого жита це була „спасівка” (початок серпня). Ячмінь рекомендувалось висівати ранньою весною: „Укинь мене в болото, а я вберу тебе в золото”, – каже народне прислів'я. Те ж саме слід було мати на увазі і тим, хто сів овес: „Укинь мене в грязь, то будеш як князь”. Просо краще за все було висівати наприкінці квітня – на початку травня, а гречку бажано було посіяти до „Миколи” (9 травня). Дотримання часу посіву і технології вирощування давало можливість одержувати задовільні, як на той час, урожаї – у середньому по 50-60 пудів з десятини.

Проте у порівнянні із передовими країнами Європи, де звичайними були врожаї по 100 – 120 пудів, урожайність українських чорноземів знаходилася на низькому рівні, про що свідчить табл.1.

Таблиця 1

Середньорічна урожайність зернових культур у козацько-селянських і поміщицьких господарствах Полтавщини на рубежі XIX-XX ст. (пуд.)

Роки	У дрібних господарів	У поміщиків	Різниця у пудах
1886-1894	45	57	12
1895-1903	51	70	19
1904-1912	57	81	24
Різниця 1904-1912 рр. проти 1886-1894 рр. (у %)	26,66	42,10	–

Джерело: Рклицкий М. Повысилась ли урожай хлебов в Полтавской губернии и на сколько? / М. Рклицкий // Хуторянин. – 1913. – №41. – С.1066.

Як бачимо, за чверть століття середня урожайність козацько-селянських ланів зросла з 45 до 57 пудів з однієї десятини землі, або на 26,66%. Урожайність на землях поміщицьких економій збільшилася ще суттєвіше: з 57 до 81 пуда, або на 42,10%. Якщо у 1886-1894 рр. різниця урожайності непривілейованих і

привілейованих станів складала на Полтавщині 12 пудів, то у 1904-1912 рр. вона зросла удвічі – до 24 пудів.

Окрім широкого використання примітивних знарядь праці, важливим фактором невисокої, порівняно з розвинутими країнами Європи, урожайності зернових було порушення оптимальних термінів посіву. Так, згідно зі свідченнями сучасників у 1888 р. на Полтавщині дрібні сільськогосподарські товаровиробники ярові культури (пшеницю, ячмінь та овес) посіли в період з 15 березня до 8 травня; просо – з 1 квітня до 5 червня; гречку – з 10 квітня по 15 червня; а картоплю – в період з 20 березня по 2 червня. Це середньостатистичні показники по губернії. Якщо ж говорити про окремі повіти, то нерідко посіви ярих культур затягувалися аж до липня місяця. „Посіви ярих хлібів почалися з 15 березня і продовжувалися до 15 липня, – повідомляли у 1888 р. кореспонденти губернського земства з Хорольського повіту. – Перерви ці були викликані, по-перше, святами Паски, а по-друге, – періодичними дощами” [18, с.9]. Порівнюючи терміни посівів зернових культур селян і поміщиків, констатуємо факт незначної відмінності відповідних показників, про що свідчить табл.2.

Таблиця 2

Терміни посівів ярих культур у козацько-селянських і поміщицьких господарствах Полтавщини у 1890 р.

Типи господарств	Яра пшениця		Ячмінь		Овес		Просо		Гречка	
	поч.	закінч.	поч.	закінч.	поч.	закінч.	поч.	закінч.	поч.	закінч.
Поміщицькі	3.IV	24.IV	5.IV	21.IV	5.IV	21.IV	27.IV	6.V	21.V	3.VI
Селянські	3.IV	21.IV	3.IV	20.IV	5.IV	20.IV	7.V	17.V	17.V	31.V

Таблиця складена на основі даних: *Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1889 год (по сообщениям корреспондентов)*. – Полтава : Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1890. – Вып.1. – С.16-17.

Фактично суттєві відмінності у термінах посівів мали місце у господарствах вищезазначених типів тільки відносно проса. Різниця між днями посівів складала у даному випадку десять днів, а закінчення – одинадцять днів на користь поміщицьких господарств, які відсівалися раніше в удвічі коротші терміни.

Іншим важливим фактором, який також можна назвати причиною низької урожайності селянсько-козацьких ланів, був невисокий рівень освіти. Згідно з даними загального перепису населення Російської імперії 1897 р. на Полтавщині з 2 781 151 особи не вміли читати і писати 83,1% мешканців [19, с.1]. „Чекати прогресу від землеробського населення, – писали в одному із своїх видань земські економісти, – немає підстав, адже раціональне ведення господарства можливе лише як результат економічного і розумового розвитку мешканців села, а не навпаки” [20, с.85]. Саме цього розвитку за всю свою історію так і не змогло забезпечити трудящому селянству російське самодержавство.

Всебічне розкриття історичних традицій вирощування зернових культур на Полтавщині передбачає з'ясування поряд з іншими ще й таких проблем, як: 1) вплив дослідних та показових полів Полтавського земства на розповсюдження нових, більш продуктивних сільськогосподарських культур; 2) значення прокатних пунктів, машин і механізмів, які були у розпорядженні тогочасних сільськогосподарських товариств для підвищення ефективності обробітку ґрунту; 3) співвідношення вітчизняних і зарубіжних зразків сільськогосподарських машин і механізмів у селянських господарствах Полтавщини та їх значення для аграрного сектору загалом і господарств привілейованих і непривілейованих станів зокрема.

Цей висновок не підтверджує тезу окремих сучасних апологетів царизму, згідно з якою українські селяни на рубежі XIX-XX ст. „щедро годувалися, вишукано вбиралися і працювали за умов „ненависного царату” [21, с.8].

Джерела та література

1. Вергунов В. А. Развитие сельского хозяйства Полтавщины в период скасування кріпосництва / Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. ; під ред. В. А. Вергунова. – К. : Нора-прінт, 1998.
2. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII – початок XX століття) : Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи / Білоусько О. А., Мирошніченко В. І. – Полтава, 2003.
3. Полтавщина : Історичний нарис. – Полтава, 2005.
4. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки / А. Г. Рашин ; под. ред. акад. С. Г. Струмилина. – М. : Госстатиздат, 1956.
5. Полтавщина : Енцикл. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992.
6. Статистика Украины. №47. Т.3. Серия 1. Демография. Вып.1. Материалы по естественному движению населения Украины. 1867-1914 гг. – Х. : ЦСУ УССР, 1924.
7. Яснопольский П. Н. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / П. Н. Яснопольский. – К., 1913.
8. Статистический временник Российской империи. – СПб., 1866.
9. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава : Тип. т-ва Печатного Дела, 1916.
10. Хозяйственно-статистический обзор Кобеляцкого уезда Полтавской губернии / сост. и обраб. В. И. Василенко. – Кобеляки, 1895.
11. Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине : Документы и материалы / сост. Ф. И. Бойко и А. И. Момот. – Харьков, 1957.

12. Мезенцев В. Земская агрономия о крестьянском севообороте / В. Мезенцев // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1903. – 21 июля.
13. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. – Полтава : Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1895.
14. Сельское хозяйство России в XX веке : Сб. стат.-экон. сведений за 1901-1922 гг. / сост. под. ред. и рук. Н. П. Огановского. – М. : Новая деревня, 1923.
15. Селунская Н. Я. Крестьянское хозяйство Европейской России накануне Октября / Н. Я. Селунская // История СССР. – 1987. – №5.
16. Пятая подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1917 года. – Полтава : Тип. Т-ва Печатного Дела, 1917.
17. Василенко В. И. Земледелие по украинским народным воззрениям / В. И. Василенко. – Спб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1893.
18. Обзор сельского хозяйства в Полтавской губернии за 1888 год. (по сообщениям корреспондентов). – Полтава, 1888.
19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : ЦСК МВД, 1904. – Т. XXXIII : Полтавская губерния.
20. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб., 1903. – Т. 9 : Воронежская губерния.
21. Машкін О. „Буде хліб – буде й пісня!“ / О. Машкін // Історія України. – 2006. – №37.

Макарець С. В. Технологія вирощування зернових культур в казаческо-крестьянських господарствах Полтавщини на рубежі XIX-XX вв.

В статті проаналізована технологія вирощування зернових культур в казацко-крестьянських господарствах Полтавщини на рубежі XIX-XX вв. Основне уваження приділено інструментам праці та традиційним даним для малих сільськогосподарських товаропроизводителів строкам посіву зернових культур, що, як відомо, суттєво впливає на рівень їх урожайності.

Ключові слова: рослинництво, технологія, крестьянське господарство, поміщицьке господарство, урожайність, Полтавщина.

Makarets S. V. The technology of growing grain crops on Cossack-peasant farms in Poltava region at the boundary of XIX-XX centuries

In this article the technology of cereals growing in the farms in Poltava region at the boundary of XIX-XX centuries are analyzed. The basic attention on is focused on instruments of labour and traditional for small agricultural producer data of sowings of cereals, that as is well known influences on the level of their yield.

Key words: crop growing, technology, peasant's farm, landowner's farm, crop yield, Poltava region.

УДК 94:551.501(477.5)

О. В. Волос

МЕТЕОРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМСТВ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

В історичному аспекті автор розглядає процес становлення земської метеорологічної служби в Степовому Побужжі. Підкреслює велике значення метеорологічних досліджень для розвитку сільського господарства в регіоні. Висвітлюється внесок О.В. Клосовського та Г.Я. Близніна у розвиток мережі метеорологічних станцій на Півдні України.

Ключові слова: земство, метеорологічна служба, метеорологічні станції, Степове Побужжя, О.В. Клосовський, Г.Я. Близнін.

В умовах глобального потепління на початку XXI століття роль постійних метеорологічних спостережень та аналітичних досліджень кліматичних змін має визначальне значення як в цілому, так і в окремих сферах життєдіяльності людини, особливо в сільськогосподарському секторі. Досвід попередніх поколінь, напрацювання відомих у минулому науковців-метеорологів – ентузіастів своєї справи, є основою для подальшого вдосконалення вивчення погоди сьогодні.

Історія становлення метеорологічної служби на теренах українських земель розглядається переважно через призму становлення науково-дослідницької справи в галузі сільського господарства та інколи як самостійна наукова діяльність окремих метеорологічних станцій при вищих навчальних закладах.

Дана стаття обумовлена необхідністю вивчення історії становлення та розвитку однієї з складових метеорологічної системи – земських метеорологічних спостережень, які відігравали значну роль у розвитку сільськогосподарської науки в Україні. На прикладі Херсонської губернії можна прослідкувати доволі активну земську діяльність у цій сфері та тісну співпрацю земств з метеорологічною станцією Новоросійського університету та Миколаївською обсерваторією, проаналізувати процеси становлення земської метеорологічної служби в Степовому Побужжі та її значення для піднесення розвитку сільського господарства в регіоні.

Історіографію становлення та розвитку метеорологічної служби в Степовому Побужжі можна умовно поділити на періоди: перший – 20-ті роки XIX ст. – до 1917 року; другий – радянська доба; третій – часи незалежної України, а також історіографічна література сучасних науковців за кордоном (Молдова, Росія).

Аналіз періоду заснування й розвитку (20-ті роки XIX ст. – початок XX ст.) української метеорологічної мережі та зокрема на півдні України є недостатньо систематизованим, і потребує більш глибокого вивчення. Загальні історичні відомості про розвиток метеорологічних спостережень у Російській імперії подані в